

Zmiany społeczne wśród ludów Mezoameryki w okresie formatywnym i ich związek z procesem hierarchizacji społeczeństw Mezoameryki

Od mozaiki adaptacji do hipotezy trwałego podporządkowania politycznego

Piotr Kotlarz

Studium komplementarne do artykułu: *Jak doszło do hierarchizacji społeczeństw Mezoameryki w okresie formatywnym? Hipoteza podboju jako głos w dyskusji*

Streszczenie. Artykuł analizuje przemiany społeczne zachodzące w Mezoameryce pomiędzy schyłkiem okresu archaicznego a wczesnym i środkowym okresem formatywnym, ze szczególnym uwzględnieniem ich związku z powstawaniem trwałych nierówności i hierarchii politycznych. Punktem wyjścia jest krytyka linearnego schematu: domestykacja roślin – rolnictwo – osiadłość – nadwyżka – specjalizacja – elita – państwo. Dane z Soconusco, północnego Belize, Ceibal, Cuello, San Lorenzo i Oaxaca wskazują, że produkcja żywności, sedentaryzacja, ceramika, monumentalność, wymiana i hierarchizacja nie pojawiały się wszędzie w tej samej kolejności. Przez wiele stuleci współistniały społeczności mobilne, sezonowo mobilne, półosiadłe i osiadłe, korzystające w różnych proporcjach z rolnictwa, rybołówstwa, zbieractwa i łowiectwa. Artykuł rozwija tezę, że ta nierównomierność była nie tylko tłem, lecz mogła stanowić czynnik historyczny: różne stopnie mobilności, dostęp do surowców, technologii, informacji i zdolności organizacyjnych tworzyły asymetrie pomiędzy całymi społecznościami. W nawiązaniu do wcześniejszego studium o genezie hierarchii zaproponowano zmodyfikowaną, testowalną hipotezę podboju: w określonych warunkach przewagę mogły uzyskiwać grupy częściowo rolnicze i półosiadłe, zachowujące zarazem wysoką mobilność. Powtarzalne rajdy mogły następnie przechodzić w wymuszanie świadczeń, trwałe podporządkowanie i dziedziczną władzę. Hipoteza ta nie jest traktowana jako uniwersalne wyjaśnienie rozwoju Mezoameryki, lecz jako model regionalny wymagający odróżnienia od konkurencyjnych mechanizmów za pomocą danych osadniczych, bioarcheologicznych, technologicznych i dotyczących przemocy.

Słowa kluczowe: Mezoameryka; okres formatywny; sedentaryzacja; mobilność; rolnictwo; hierarchizacja społeczna; obsydian; wymiana; wojna; podbój; trybut; geneza państwa.

Nota o autorstwie i wykorzystaniu AI. Koncepcja artykułu, problem badawczy, hipotezy, dobór argumentów i ostateczna akceptacja tekstu: Piotr Kotlarz. ChatGPT (OpenAI) wspierał uporządkowanie materiału z wcześniejszych rozmów, adiustację językową i strukturalną, weryfikację bibliograficzną, rozwinięcie argumentacji krytycznej, przekład angielski oraz przygotowanie składu PDF. Odpowiedzialność za treść i wnioski ponosi autor.

1. Wprowadzenie: od pytania o mechanizm hierarchii do rekonstrukcji pola społecznego

W poprzednim artykule, *Jak doszło do hierarchizacji społeczeństw Mezoameryki w okresie formatywnym? Hipoteza podboju jako głos w dyskusji*, punktem wyjścia było rozróżnienie trzech zjawisk często łączonych w jeden proces: nierówności statusowej, trwałej hierarchii politycznej oraz państwa. Wskazano tam, że różnice prestiżu, bogatsze pochówki, większe domostwa, specjalizacja rzemieślnicza czy monumentalna architektura nie dowodzą jeszcze istnienia dziedzicznego i egzekwowalnego prawa jednej grupy do pracy, produktu lub świadczeń innych ludzi. Analizowano zatem przede wszystkim *mechanizm przekształcenia różnicy w trwałe podporządkowanie* (Kotlarz 2026a).

Niniejszy tekst cofa analizę o jeden poziom. Zanim zapytamy, jak powstała trwała relacja dominacji, należy ustalić, *w jakim społecznym krajobrazie* mogła ona powstać. W literaturze popularnej, a czasem także w syntezach akademickich, okres pomiędzy około 2000 a 800 r. p.n.e. przedstawia się jako względnie jednolity marsz ku osiadłemu rolnictwu i coraz większej złożoności. Taki obraz jest wygodny, lecz maskuje podstawową cechę źródeł: regionalną i lokalną nierównomierność przemian.

W praktyce w tym samym czasie mogły współistnieć społeczności mobilne, sezonowo mobilne, półosiadłe i osiadłe; grupy opierające dietę głównie na dzikich zasobach, społeczności ogrodnicze oraz wsie, w których rolnictwo stopniowo stawało się podstawą utrzymania. Niektóre grupy używały ceramiki, inne nie. W jednych regionach pojawiały się wczesne różnice statusowe, w innych monumentalne miejsca zgromadzeń powstawały przy ograniczonej widoczności stałych gospodarstw domowych. Ta mozaika nie była jedynie etapem przejściowym, który można pominąć w drodze do późniejszych państw. Mogła sama generować asymetrie, konflikty, zależności i możliwości polityczne.

Teza artykułu brzmi zatem następująco: **proces hierarchizacji części społeczeństw Mezoameryki należy analizować nie tylko jako wewnętrzne różnicowanie osiadłych wsi, ale również jako rezultat interakcji pomiędzy społecznościami znajdującymi się na różnych etapach transformacji gospodarczej, osadniczej i organizacyjnej**. W takim ujęciu mobilność, rolnictwo, przepływ surowców, technologia, rytuał i konflikt nie są oddzielnymi „przyczynami”, lecz elementami zmiennego układu relacji.

Termin „okres formatywny” stosowany jest tu w sensie szerokim i porównawczym. Chronologie regionalne różnią się, a w obszarze Majów częściej używa się określenia „preklasyczny”. Daty 2000–800 p.n.e. mają zatem charakter orientacyjny, nie zaś status jednej obowiązującej periodyzacji.¹

2. Pułapka modelu linearnego

Najbardziej rozpowszechniony schemat przemian można zapisać w formie łańcucha:

¹Różnice terminologiczne są szczególnie istotne przy zestawianiu Soconusco, Wybrzeża Zatokowego, Oaxaca, Kotliny Meksykańskiej i nizin Majów. Celem artykułu jest porównanie sekwencji społecznych, a nie narzucenie jednej chronologii wszystkim regionom.

domestykacja roślin → rolnictwo → osiadłość → nadwyżka → specjalizacja → elita → państwo.

Poszczególne elementy tego modelu są realnymi procesami. Problem polega na ich automatycznym uporządkowaniu w jedną, uniwersalną sekwencję przyczynową. Badania nad początkiem upraw w Mezoameryce pokazują, że domestykacja była procesem rozciągniętym na tysiąclecia. Mikroślady kukurydzy z doliny Balsas wskazują na bardzo wczesną domestykację, a dane z Guilá Naquitz i innych stanowisk pokazują długi okres eksperymentowania z roślinami uprawnymi przed powstaniem społeczeństw, które można bez zastrzeżeń określić jako osiadłe i rolnicze (Smith 1997; Piperno i Flannery 2001; Piperno et al. 2009; Ranere et al. 2009).

Samo pojęcie „rewolucji rolniczej” może być więc zwodnicze, jeśli sugeruje gwałtowne zastąpienie jednego systemu drugim. Bardziej adekwatny jest obraz długiego przesuwania proporcji: część dzikich zasobów była stopniowo uzupełniana przez rośliny pielęgnowane, następnie przez uprawy o rosnącym znaczeniu, a dopiero znacznie później w niektórych regionach kukurydza stała się dominującym składnikiem gospodarki i diety.

Nie ma też podstaw, aby utożsamiać rolnictwo z pełną sedentaryzacją. Społeczność może uprawiać rośliny, a jednocześnie sezonowo przenosić miejsce pobytu. Może powracać do tych samych pól i obozowisk, łączyć ogrodnictwo z rybołówstwem i zbieractwem, a po kilku latach przenosić bazę mieszkalną. Właśnie takie formy pośrednie są archeologicznie najtrudniejsze do uchwycenia, ponieważ pozostawiają mniej trwałe konstrukcje niż wielopokoleniowe wsie.

Analogicznie ceramika jest ważnym wskaźnikiem ograniczania mobilności, lecz nie stanowi prostego „testu osiadłości”. Ciężkie i kruche naczynia sprzyjają dłuższemu użytkowaniu miejsca, ale mogą być używane także przez społeczności sezonowo mobilne. Z kolei brak ceramiki nie oznacza braku uprawy. Północne Belize dostarcza bezpośrednich danych o wykorzystywaniu kukurydzy i innych roślin udomowionych w kontekstach przedceramicznych (Rosenswig et al. 2014).

Linearność modelu rozpada się zatem już na pierwszych etapach. Domestykacja, produkcja żywności, sedentaryzacja i ceramika są procesami powiązanymi, lecz nie tożsamymi i nie zawsze synchronicznymi.

3. „Mozaika adaptacji” jako model bardziej adekwatny

Robert M. Rosenswig określił archeologiczny obraz okresu archaicznego Mezoameryki mianem „mozaiki adaptacji” (Rosenswig 2015). Formuła ta jest użyteczna nie tylko dla okresu archaicznego. Dobrze opisuje także przejście do wczesnego formatywnego, kiedy różne sposoby życia długo współistniały i nakładały się na siebie.

Około 1500–1000 r. p.n.e. można heurystycznie wyróżnić co najmniej sześć typów organizacji, które nie musiały tworzyć kolejnych etapów jednej drabiny:

1. grupy relatywnie mobilne, żyjące przede wszystkim z dzikich zasobów;
2. grupy mobilne lub sezonowo mobilne, które uprawiały już kukurydzę, dynię lub inne

rośliny;

3. społeczności półosiadłe, regularnie powracające do tych samych miejsc i pól;
4. niewielkie osiadłe wsie o gospodarce mieszanej: uprawa, rybołówstwo, zbieractwo i łowiectwo;
5. osiadłe społeczności z czytelnym zróżnicowaniem statusowym;
6. większe centra ceremonialne i polityczne, które nie zawsze odpowiadały prostemu modelowi „miasta rolników”.

Najważniejsze jest to, że wszystkie te formy mogły istnieć jednocześnie. W rezultacie „społeczeństwo Mezoameryki” w liczbie pojedynczej jest kategorią analitycznie niebezpieczną. W danym momencie istniało wiele populacji o odmiennych strategiach mobilności, odmiennym dostępie do zasobów i różnym stopniu trwałości organizacji politycznej.

Ta nierównomierność ma konsekwencje dla teorii hierarchizacji. Jeżeli grupy o różnych sposobach życia kontaktowały się, wymieniały partnerów małżeńskich, uczestniczyły we wspólnych rytuałach, konkurowały o zasoby i czasami walczyły, to różnice między nimi mogły stać się równie ważne jak różnice powstające wewnątrz poszczególnych wspólnot.

4. Domestykacja, produkcja żywności i sedentaryzacja: procesy asynchroniczne

4.1. Wczesne rośliny uprawne bez „pełnego rolnictwa”

Najstarsze ślady domestykacji nie są równoznaczne z istnieniem gospodarki rolniczej w późniejszym sensie. Badania mikrobotaniczne z doliny Balsas datują obecność wczesnej udomowionej kukurydzy na początek holocenu (Piperno et al. 2009; Ranere et al. 2009). Jeszcze wcześniejsza domestykacja dyni pokazuje, że eksperymentowanie z roślinami wyprzedzało o tysiąclecia rozwój wsi rolniczych (Smith 1997).

Z punktu widzenia historii społecznej najważniejsze jest nie pytanie „kiedy pojawiła się kukurydza?”, lecz „kiedy i gdzie kukurydza stała się na tyle produktywna i regularnie uprawiana, że zmieniła strukturę czasu pracy, magazynowania, ryzyka i zależności społecznych?”. Rosenswig i współautorzy wskazują na około 1000 r. p.n.e. jako ważny próg intensyfikacji użycia kukurydzy w Soconusco i szerzej w części Mezoameryki, przy czym lokalne drogi do tego progu były różne (Rosenswig et al. 2015).

4.2. Wybrzeża i estuaria: osiadłość nie musi zaczynać się od rolnictwa

Bogate środowiska przybrzeżne komplikują klasyczny model. Na wybrzeżu Pacyfiku południowego Meksyku ludność późnoarchaiczna eksploatowała laguny, estuaria i zasoby morskie, jednocześnie stopniowo zwiększając znaczenie roślin uprawnych. Dane paleośrodowiskowe i archeobotaniczne pokazują działalność związaną z uprawą jeszcze przed pełnym przyjęciem ceramiki i klasycznej wsi rolniczej (Kennett et al. 2010).

Takie środowiska mogły sprzyjać okresowej koncentracji ludności dzięki przewidywalnym zasobom wodnym i przybrzeżnym. Oznacza to, że wzrost trwałości osadnictwa nie musiał być prostym następstwem rosnącej produkcji kukurydzy. Przyczyny mogły być złożone: lokalna produktywność ekosystemów, sezonowość, bezpieczeństwo zasobów, sieci społeczne i dopiero stopniowo coraz większy udział upraw.

4.3. Widzialność archeologiczna a niedoszacowanie mobilności

Trwała wieś zostawia domy, platformy, jamy, cmentarze, warstwy śmieci i wielokrotnie przebudowywane powierzchnie. Grupa sezonowo mobilna może pozostawić rozproszony zestaw narzędzi, paleniska i krótkotrwałe obozowiska. Z tego powodu zapis archeologiczny jest strukturalnie bardziej „przyjazny” osiadłości niż mobilności.

Nie oznacza to, że każdą lukę w materiale należy wypełniać hipotetycznymi wędrownymi populacjami. Oznacza natomiast, że brak trwałych domów nie może automatycznie oznaczać braku ludzi, a brak klasycznej wsi nie wyklucza regularnego użytkowania krajobrazu przez grupy ogrodnicze, rybackie czy zbierackie. Najnowsze modelowanie dla Belize wręcz próbuje rekonstruować sezonowe terytoria użytkowania, podkreślając niską widzialność części stanowisk archaicznych (Brouwer Burg i Harrison-Buck 2024).

5. Regionalne sekwencje przemian

5.1. Soconusco: ranga społeczna przed pełną dominacją kukurydzy

Soconusco jest jednym z najważniejszych laboratoriów dla badań nad przejściem od mobilności do osiadłości i nad genezą różnicowania społecznego. Chronologia późnego archaiku i wczesnego formatywnego pokazuje stopniową zmianę strategii osadniczych, rozwój ceramiki i powstawanie coraz trwalszych wspólnot (Blake et al. 1995; Rosenswig 2010).

Kluczowe jest jednak to, że rozwój rang społecznych i form politycznej konkurencji nie czekał na pełną dominację intensywnego rolnictwa kukurydzianego. Paso de la Amada dostarcza dowodów na różnice architektoniczne pomiędzy gospodarstwami i na publiczne formy rytuału już we wczesnym okresie formatywnym. Lesure i Blake (2002) zwracali uwagę na trudność prostego utożsamienia większych domów z trwałą ekonomiczną klasą dominującą. Dane mogą wskazywać na status i rangę, ale mechanizm przejścia od prestiżu do egzekwowlanej władzy wymaga osobnego wyjaśnienia.

W Cuauhtémoc, szczególnie w fazie Conchas około 900–800 p.n.e., widoczne są bardziej rozwinięte praktyki uczt i różnicowania politycznego. Rosenswig (2007) interpretuje uczty jako ważny mechanizm budowania spójności i pozycji elit. Równocześnie badania nad dietą wskazują, że silniejsza zależność od kukurydzy staje się wyraźna około 1000 p.n.e., czyli po długim okresie gospodarki mieszanej (Rosenswig et al. 2015).

Sekwencja Soconusco podważa więc prosty model, według którego dopiero rolnicza nadwyżka stworzyła hierarchię. Bardziej ostrożny wniosek brzmi: rosnąca produktywność i intensyfikacja mogły zwiększać skalę możliwej mobilizacji zasobów, lecz różnice statutowe i polityczne eksperymenty pojawiały się wcześniej i rozwijały się we własnej logice.

5.2. Północne Belize: ogrodnictwo przed ceramiką i zróżnicowane tempo osiadania

W dorzeczu Freshwater Creek w północnym Belize znaleziono stanowiska archaiczne z narzędziami kamiennymi, na których zachowały się skrobie kukurydzy, chili, manioku, roślin fasolowatych i dyniowatych. Dane te pokazują, że społeczności przedceramiczne nie były po prostu „czystymi zbieraczami”. Prowadziły gospodarkę obejmującą przetwarzanie i prawdopodobnie uprawę roślin udomowionych (Rosenswig et al. 2014).

W regionie tym szczególnie dobrze widać kontinuum pomiędzy mobilnością a trwałą wsią. Zmiany w zespołach kamiennych z Caye Coco, Laguna de On czy Fred Smith wskazują na różne rodzaje aktywności w obrębie systemu osadniczego, który trudno sprowadzić do binarnego podziału „nomadzi – rolnicy”.

Cuello pokazuje natomiast wcześniejsze i wyraźniejsze utrwalanie gospodarstw domowych w porównaniu z Ceibal. Reanalizy chronologii sugerują początek trwałego osadnictwa i ceramiki około 1000 p.n.e., nie zaś w bardzo wczesnych datach dawniej proponowanych dla fazy Swasey (Hammond 1991; MacLellan 2024). Domy, patia i praktyki związane z pochówkami przodków tworzyły środowisko, w którym relacje gospodarstw i rodów mogły zyskiwać większą trwałość. MacLellan (2024) wskazuje, że w północnym Belize praktyki mortuarne i więzi z przodkami mogły od początku sedentaryzacji sprzyjać bardziej konkurencyjnym strategiom społecznym.

5.3. Ceibal: centrum ceremonialne bez natychmiastowej pełnej sedentaryzacji

Ceibal stanowi jeden z najmocniejszych argumentów przeciwko utożsamianiu monumentalności z wcześniejszą pełną osiadłością. Około 1000 p.n.e. powstał tam formalny kompleks ceremonialny, którego układ wykazywał powiązania z szerszymi tradycjami południowej Mezoameryki (Inomata et al. 2013). Badania osadnicze i domowe wskazują jednak, że część użytkowników ośrodka mogła zachowywać znaczną mobilność. Inomata i współautorzy (2015) zaproponowali model współistnienia grup o różnym stopniu sedentaryzacji, które gromadziły się przy wspólnych przedsięwzięciach i ceremoniach.

To rozdziela dwa procesy często automatycznie łączone: budowę monumentalnej przestrzeni publicznej i powstanie trwałej, gęstej osady gospodarstw domowych. Dopiero później, w VIII–VII wieku p.n.e., coraz czytelniejsze stają się trwałe zespoły mieszkalne i bardziej regularna organizacja gospodarstw (MacLellan 2019, 2024).

Ceibal pokazuje, że rytuał i wspólna praca mogły być instytucją integrującą społeczności zanim powstał silny aparat hierarchiczny. Jest to ważne również dla wcześniejszego artykułu: monumentalna budowla nie może być traktowana jako bezpośredni dowód istnienia elity zdolnej przymusowo mobilizować pracę. Może świadczyć o kooperacji, okresowej koncentracji i wspólnej ideologii, a dopiero dalsze dane rozstrzygają, czy i kiedy pojawiła się trwała asymetria władzy.

5.4. Aguada Fénix: monumentalność i zbiorowe działanie

Odkrycie Aguada Fénix dodatkowo wzmocniło argument, że wczesna monumentalność nie musi być prostym produktem dojrzałej hierarchii. Monumentalna platforma, datowana głównie na około 1000–800 p.n.e., powstała na ogromną skalę, lecz brak jednoznacznych, współczesnych jej symboli dominującej jednostki porównywalnych z późniejszymi królewskimi programami reprezentacyjnymi. Inomata i współautorzy (2020) interpretują to jako świadectwo dużej roli zbiorowej mobilizacji w początkach cywilizacji Majów.

Nie dowodzi to egalitaryzmu w ścisłym sensie. Pokazuje jednak, że skala inwestycji publicznej nie może być używana jako prosty zastępnik skali nierówności. W modelu hierarchizacji trzeba zatem rozróżnić *zdolność do wspólnego działania* od *zdolności jednej grupy do egzekwowania świadczeń*.

5.5. San Lorenzo: dalekosiężny przepływ obsydianu bez prostego dowodu kontroli elit

San Lorenzo jest kluczowe dla dyskusji o wymianie. Analiza 852 zabytków obsydianowych wykazała, że surowiec docierał tam z wielu źródeł, a odległości przepływu wynosiły około 300–600 km już w fazach sięgających około 1800 p.n.e. (Hirth et al. 2013). Nie można więc utrzymywać, że dalekosiężnego obiegu surowców nie było.

Nie wynika z tego jednak automatycznie istnienie kupców, karawan, rynku ani scentralizowanej kontroli elit. Materiał mógł przemieszczać się w wyniku bezpośredniego pozyskania, mobilności sezonowej, wymiany sąsiedzkiej, darów, małżeństw, zgromadzeń rytualnych, pośrednictwa lub bardziej regularnych sieci gospodarczych. Termin „handel” bywa zatem zbyt szeroki, jeżeli zacierza różnicę pomiędzy samym ruchem dobra a instytucjonalnym mechanizmem tego ruchu.²

Dla teorii hierarchii jest to rozróżnienie zasadnicze. Obecność obsydianu nie dowodzi, że elita kontrolowała źródła, produkcję lub dystrybucję. Dopiero wykazanie uprzywilejowanego dostępu, koncentracji produkcji i mechanizmu politycznego wykorzystania dóbr pozwala łączyć wymianę przyczynowo z powstaniem władzy.

5.6. Oaxaca: od rajdów między wsiami do państwa prowadzącego podboje

Oaxaca dostarcza najlepiej rozwiniętej sekwencji pokazującej długą historię przemocy. Flannery i Marcus (2003) argumentowali, że rajdy między wczesnymi osiadłymi wsiami pojawiały się po około 1500 p.n.e., a więc znacznie wcześniej niż dojrzałe państwo. Spencer (2003) podkreślił następnie przejście od takiej przemocy do późniejszej wojny terytorialnej i ekspansji politycznej.

Najmocniejsze dowody bezpośredniego związku między podbojem terytorialnym a formowaniem państwa dotyczą jednak okresu późniejszego, zwłaszcza rozwoju Monte Al-

²W artykule używam określenia „dalekosiężny przepływ” tam, gdzie źródła potwierdzają przemieszczanie surowca, ale nie pozwalają jednoznacznie określić formy transakcji. „Handel” zachowuję dla sytuacji, w których można argumentować na rzecz powtarzalnej, instytucjonalnej wymiany gospodarczej.

bán. Spencer (2010) wykazał ścisłą korelację czasową pomiędzy ekspansją terytorialną a pierwotnym formowaniem państwa w Oaxaca.

Nie można automatycznie przenosić tego modelu na Soconusco czy Wybrzeże Zatokowe kilka stuleci wcześniej. Można jednak wyciągnąć ważny wniosek: **przemoc nie musi być produktem gotowej hierarchii**. Może istnieć w społeczeństwach stosunkowo prostych i stać się jednym z procesów, które – w określonych warunkach – sprzyjają centralizacji i trwałemu podporządkowaniu.

6. Tabela porównawcza: nierównomierność przemian około 1500–800 p.n.e.

Poniższa tabela ma charakter heurystyczny. Nie jest „mapą wszystkich społeczeństw” ani próbą przypisania jednego typu całemu regionowi. Ma pokazać, że w podobnych przedziałach czasu współistniały różne konfiguracje gospodarki, osadnictwa i organizacji społecznej.

Region	ok. 1500 p.n.e.	ok. 1200 p.n.e.	ok. 1000 p.n.e.	ok. 800 p.n.e.
Soconusco	Ceramika i osiadłe wsie współistnieją z szeroką eksploatacją zasobów dzikich; wczesne różnice rangowe.	Rozwój centrów lokalnych i sieci interregionalnych; gospodarka nadal mieszana.	Wyraźna intensyfikacja kuku rydzy; zmiana skali organizacji politycznej.	Bardziej czytelne elity i ucztę w części ośrodków, m.in. Cuauh-témoc.
Wybrzeże Zatokowe / San Lorenzo	Duża wieś i rosnące znaczenie centrum; obsydian z odległych źródeł.	Rozwój monumentalności i centralności politycznej San Lorenzo.	Apogeum centrum i rozległe sieci przepływu surowców.	Przekształcenia po schyłku San Lorenzo; regionalna rekonfiguracja.
Oaxaca	Wczesne osiadłe wsie; początki konfliktów międzywspólnotowych.	Rosnąca konkurencja między osadami i lokalne różnice statusowe.	Wzrost znaczenia San José Mogote i sieci regionalnych.	Większa centralizacja; proces poprzedzający powstanie Monte Albán.
Północne Belize / Cuello	W części krajobrazu nadal widoczne tradycje mobilne i półosiadłe; ogrodnictwo znane wcześniej.	Przejście ku trwałszemu osadnictwu w wybranych miejscach.	Trwałe domy i ceramika około tego czasu; rozwój gospodarstw i praktyk przodków.	Wielopokoleniowe gospodarstwa, bardziej czytelne różnicowanie społeczne.

Region	ok. 1500 p.n.e.	ok. 1200 p.n.e.	ok. 1000 p.n.e.	ok. 800 p.n.e.
Ceibal i część nizin Majów	Mobilni i półmobilni ogrodnicy; bardzo słaba widzialność trwałych wsi.	Lokalne początki bardziej trwałych osiedli w niektórych strefach.	Formalne centrum ceremonialne przy nadal niepełnej sedentaryzacji części ludności.	Coraz trwalsze gospodarstwa domowe; rozwój lokalnych form hierarchii.

Tabela uwidacznia brak jednej sekwencji. Około 1000 p.n.e. Soconusco intensyfikuje produkcję kukurydzy, San Lorenzo dysponuje już wielowiekową historią dalekosiężnego obiegu obsydianu i monumentalności, Ceibal tworzy centrum ceremonialne przy niepełnej sedentaryzacji, a Cuello utrwała gospodarstwa domowe. Jeśli procesy te zredukujemy do jednego etapu „wczesnej cywilizacji”, tracimy mechanizmy różnicy.

7. Od różnorodności sposobów życia do asymetrii między społecznościami

W badaniach nad genezą hierarchii zwykle analizuje się zróżnicowanie *wewnątrz* pojedynczej wspólnoty: wielkość domów, pochówki, dostęp do dóbr egzotycznych, ucztowanie, kontrolę rytuału, specjalizację czy zarządzanie nadwyżką. Jest to konieczne, lecz niewystarczające.

Równolegle istniały różnice *pomiędzy* społecznościami. Jedna grupa mogła dysponować żyznymi gruntami i dużą populacją, inna lepszym dostępem do estuariów, jeszcze inna znajomością źródeł obsydianu i szlaków górskich. Jedni ludzie byli bardziej przywiązani do pól i trwałych domostw, inni zachowywali mobilność i rozleglejszą znajomość terytorium. Niektóre ośrodki mogły okresowo koncentrować setki lub tysiące osób podczas ceremonii, choć na co dzień ludność pozostawała rozproszona.

Tego rodzaju asymetrie mogły tworzyć przewagi, zależności i specjalizacje międzygrupowe jeszcze zanim powstały dojrzałe klasy społeczne. Na przykład:

- społeczność przy źródle surowca mogła kontrolować dostęp geograficzny, ale niekoniecznie polityczny;
- grupa mobilna mogła pełnić funkcję pośrednika informacyjnego lub transportowego;
- osiadła wieś mogła dysponować większymi zapasami, ale była bardziej narażona na utratę plonów i magazynów podczas napadu;
- centrum ceremonialne mogło integrować rozproszone grupy i tworzyć nowe możliwości przywództwa bez natychmiastowego monopolu przemocy.

Właśnie te różnice są pomostem pomiędzy niniejszym artykułem a wcześniejszym studium o hierarchizacji. Tam pytano, jaki mechanizm zmienił status w trwałą władzę. Tutaj można doprecyzować: mechanizm ten działał w świecie, w którym grupy nie miały identycznych zasobów ani identycznego stopnia mobilności.

8. Dalekosiężny przepływ surowców: dlaczego „handel” nie może być skrótem wyjaśniającym

Jednym z najczęstszych skrótów interpretacyjnych jest następujące rozumowanie: dobra egzotyczne pochodzą z daleka, zatem istniał handel; handel wymagał pośredników; pośrednicy kontrolowali dobra prestiżowe; kontrola stworzyła elitę.

Każdy krok tego łańcucha wymaga osobnego dowodu.

Hirth i współautorzy (2013) pokazali wieloźródłowy system zaopatrzenia San Lorenzo w obsydian. Nie wykazali jednak, że od początku istniała scentralizowana kasta kupców ani że elita monopolizowała dostęp do narzędzi. W innych regionach, jak Altica w Kotlinie Meksykańskiej, badacze rekonstruuja lokalne i interregionalne sieci obsydianowe, ale również podkreślają złożoność mechanizmów wymiany (Nichols i Stoner 2019).

Dla wczesnego formatywnego należy zatem rozważać cały wachlarz możliwości:

1. bezpośrednio wyprawy do źródeł;
2. ruch surowca jako część sezonowej mobilności;
3. stopniową wymianę sąsiedzką typu down-the-line;
4. dary i zobowiązania krewniacze;
5. wymianę podczas zgromadzeń rytualnych;
6. mobilnych pośredników;
7. wyspecjalizowanych producentów lub dostawców;
8. bardziej regularną wymianę gospodarczą, która mogła rozwijać się z wcześniejszych form.

W ten sposób można zachować empiryczny fakt dalekosiężnego ruchu dóbr, nie wprowadzając przedwcześnie instytucji znanych z późniejszych społeczeństw.

9. Społeczeństwo półosiadłe jako potencjalnie szczególny moment transformacji

Wcześniejsza wersja hipotezy podboju, oparta na klasycznych teoriach przymusowych, mogła sugerować prosty kontrast: mobilni łowcy-zbieracze podbijają osiadłych rolników. Taki model jest dla Mezoameryki wczesnego formatywnego zbyt schematyczny. Społeczeństwa nie dzieliły się na dwie czyste kategorie.

Bardziej interesująca jest możliwość, że w określonych warunkach przewagę zdobywały społeczności *pośrednie*: częściowo rolnicze, półosiadłe, ale nadal wysoce mobilne.

Taka grupa mogła łączyć:

- część stabilności żywnościowej wynikającej z upraw;

- zdolność magazynowania części produkcji;
- sezonowe lub półtrwałe bazy osadnicze;
- znajomość rozległych szlaków, rzek, przełęczy i źródeł surowców;
- relacje z wieloma wspólnotami;
- łatwiejszą zmianę miejsca koncentracji ludzi;
- możliwość przenoszenia informacji i technologii między regionami.

Pełna osiadłość przynosi korzyści demograficzne i gospodarcze, lecz zwiększa koszty przeniesienia społeczności. Pola, magazyny, domy i infrastruktura są aktywami, których nie można szybko zabrać. W pełni mobilna grupa ma odwrotny zestaw cech: dużą elastyczność, ale mniejszą możliwość trwałej koncentracji populacji i zapasów. Półosiadłość może przez pewien czas łączyć elementy obu strategii.

Nie jest to argument, że półosiadłość automatycznie rodzi agresję. Jest to hipoteza o *możliwości przewagi strategicznej*. W warunkach konfliktu taka grupa mogła łatwiej organizować sezonowe rajdy, wybierać moment po zbiorach, wycofywać się, przemieszczać wojowników i wykorzystywać rozległą wiedzę o krajobrazie.

10. Nie jedna technologia, lecz pakiet technologiczno-organizacyjny

W archeologii łatwo przecenić pojedynczy wynalazek. Obsydianowe ostrze, nowa technika obróbki kamienia czy lepsza broń miotająca mogły zwiększać skuteczność, ale trudno oczekiwać, aby jedna innowacja sama stworzyła trwałą warstwę dominującą.

Znacznie bardziej prawdopodobny jest efekt synergii. Potencjalną przewagę mogło stworzyć połączenie:

- dostępu do wysokiej jakości surowców;
- umiejętności ich obróbki;
- sprawnej broni i narzędzi;
- rolnictwa i magazynowania;
- mobilności sezonowej;
- transportu rzeczno lub przybrzeżnego tam, gdzie był dostępny;
- sieci informacji i kontaktów;
- zdolności szybkiej mobilizacji większej grupy ludzi.

Ten „pakiet technologiczno-organizacyjny” nie musi być własnością jednej elity. Może początkowo funkcjonować na poziomie gospodarstw, grup krewniaczych lub mobilnych sieci. Dopiero w określonych warunkach część jego elementów może zostać politycznie zawłaszczona.

Z tego punktu widzenia pytanie nie brzmi: „czy obsydian stworzył władzę?”, lecz: „czy dostęp do obsydianu i wiedzy technologicznej, połączony z mobilnością i organizacją, dawał niektórym grupom przewagę, którą następnie można było przekształcić w trwałą dominację?”.

11. Od rajdu do trybutu: możliwy mechanizm instytucjonalizacji przemocy

Najważniejsze rozróżnienie w zmodyfikowanej hipotezie podboju dotyczy rajdu i trwałego podboju.

Raid jest epizodyczny. Celem może być żywność, jeńcy, dobra, prestiż, zemsta lub odstraszanie. Napastnicy odchodzą i nie tworzą trwałego aparatu kontroli.

Podporządkowanie terytorialne zaczyna się wtedy, gdy zwycięzca zamiast jednorazowej grabieży oczekuje powtarzalnego świadczenia i ma środki, aby je egzekwować. Musi wówczas rozwiązać problemy organizacyjne:

- kto i ile ma dostarczać;
- jak regularnie pobierać świadczenia;
- jak karać odmowę;
- jak kontrolować lokalnych przywódców;
- jak utrzymać lojalność własnych wojowników i stronników;
- jak legitymizować nowy porządek;
- jak przekazać władzę następnemu pokoleniu.

Możliwą sekwencję można zapisać jako:

sezonowe rajdy → powtarzalne wymuszanie świadczeń → zależność polityczna → trybut → aparat egzekucji i legitymizacji → dziedziczna hierarchia.

Jest to właśnie ogniwo, którego brakowało wielu modelom omawianym w pierwszym artykule. Konkurencja o prestiż, rytuał, wymiana czy zarządzanie mogą tworzyć pozycję i zasoby, ale nie zawsze wyjaśniają, dlaczego inni nie mogą odmówić świadczenia. Przemoc lub wiarygodna groźba przemocy dostarcza jednego z możliwych mechanizmów egzekucji. Jednocześnie sama przemoc nie wystarcza: liczne społeczeństwa prowadzą wojny bez tworzenia państw. Kluczowe jest przejście od epizodycznego konfliktu do trwałej instytucji eksploatacji.

12. Ścisłe powiązanie z wcześniejszym artykułem: rewizja hipotezy podboju

W pierwszym artykule hipoteza podboju została przedstawiona jako alternatywny głos w dyskusji nad siedmioma grupami wyjaśnień: modelami wieloczynnikowymi, prestiżem i ucztami, rytuałem i ideologią, kontrolą wymiany, modelami demograficzno-menedżerskimi, wojną i przymusem oraz dawną koncepcją olmeckiej „kultury macierzystej” (Kotlarz 2026a).

Niniejsza analiza prowadzi do istotnego doprecyzowania tej hipotezy.

Wersja uproszczona, którą należy odrzucić

„Mobilni łowcy-zbieracze napadli na osiadłych rolników i stworzyli elitę”.

Model ten ma kilka słabości. Zbyt ostro rozdziela społeczeństwa mobilne i osiadłe, zakłada organizacyjną sprawność napastników bez wskazania jej źródeł i sugeruje jednorazowy akt założycielski, którego ślady powinny być łatwo widoczne.

Wersja zmodyfikowana

Spółeczności znajdujące się na pośrednim etapie transformacji – częściowo rolnicze, półosiadłe, lecz nadal wysoce mobilne – mogły w niektórych regionach dzięki połączeniu mobilności, dostępu do surowców, technologii, zapasów i rosnącej zdolności organizacyjnej uzyskać przewagę nad bardziej przywiązanymi do miejsca wspólnotami. Powtarzające się rajdy mogły następnie przekształcać się w wymuszane świadczenia, trwałą kontrolę ludności i terytorium oraz dziedziczną hierarchię polityczną.

Ta wersja ma kilka przewag analitycznych.

Po pierwsze, nie wymaga istnienia „gotowej arystokracji” przed rozpoczęciem procesu. Przywództwo wojenne może być początkowo sytuacyjne, a dopiero sukcesy i kontrola świadczeń tworzą możliwość jego utrwalenia.

Po drugie, nie wymaga nowoczesnego „handlu dalekosiężnego”. Wystarczy istnienie sieci mobilności i przepływu surowców, które zapewniają wiedzę, kontakty i dostęp do technologii.

Po trzecie, nie zakłada jednej fali obcych zdobywców ani jednej kultury najeźdźców. Proces może zachodzić lokalnie, wielokrotnie i z różnymi rezultatami.

Po czwarte, pozostaje zgodny z obserwacją, że kultura materialna może zachować znaczną ciągłość. Niewielka dominująca grupa może przyjąć lokalny styl, używać miejscowych rzemieślników i rytuałów. Brak gwałtownej wymiany ceramiki nie obala więc automatycznie scenariusza podporządkowania – choć brak innych oczekiwanych śladów może go znacząco osłabiać.

13. Hipoteza naukowa musi być falsyfikowalna

Zmodyfikowana hipoteza podboju nie powinna być chroniona przed krytyką stwierdzeniem, że „ślady mogły zniknąć”. Jej wartość zależy od możliwości wskazania przewidywań odróżniających ją od modeli konkurencyjnych.

Kategoria danych		Oczekiwania głównie wewnętrznego konkurencji/statusu	Dodatkowe oczekiwania modelu podporządko- wania przez grupę mo- bilną/półosiadłą
Pochodzenie biologiczne elit	biolo-	Zasadnicza ciągłość lokalna; różnice statusowe rozwijają się w obrębie miejscowej populacji.	Możliwe zwiększone prawdopodobieństwo osób nie-lokalnych w najwcześniejszych elitarnych pochówkach; nie musi dotyczyć większości ludności.
Osadnictwo		Stopniowy wzrost różnic między gospodarstwami i ośrodkami.	Możliwe przesunięcia osad, koncentracja ludności, powstawanie miejsc obronnych lub stref buforowych; nie muszą wystąpić wszędzie.
Przemoc		Może wzrastać wraz z konkurencją lokalnych elit.	Oczekiwane współwystępowanie śladów konfliktu z początkiem regularnych asymetrii politycznych; urazy, fortyfikacje, zniszczenia lub broń jako zestaw, nie pojedynczy „marker”.
Kultura materialna		Stopniowa lokalna ewolucja.	Możliwa znaczna ciągłość lokalna mimo zmiany władzy; szczególnie ważne są analizy pochodzenia ludzi i surowców.
Obsydian i technologie		Nierówny dostęp może wynikać z rosnącego statusu i wymiany.	Należy szukać związku między mobilnością, dostępem do źródeł, specjalistyczną wiedzą i zmianami politycznymi, a nie tylko obecności dóbr egzotycznych.

Kategoria danych	Model wewnętrzny	Model podporządkowania
Świadczenia i magazynowanie	Redystrybucja może rozwinąć się z funkcji koordynacyjnych.	Kluczowy jest ślad przejścia od dobrowolnej wymiany do regularnych, asymetrycznych transferów zasobów, możliwy do rekonstrukcji pośrednio przez koncentrację magazynów, standaryzację danin lub kontrolę produkcji.

Najsilniejszym testem byłoby współwystępowanie wielu kategorii danych w precyzyjnej chronologii. Pojedynczy obcy pochówek nie dowodzi podboju. Pojedyncza warstwa pożaru nie dowodzi zmiany elity. Pojedyncze ostrza obsydianowe nie dowodzą przewagi militarnej. Hipoteza wymaga konwergencji niezależnych wskaźników.

14. Jak badać Mezoamerykę 1500, 1200, 1000 i 800 p.n.e.?

Najbardziej produktywnym programem badawczym byłoby porównanie kilku regionów w tych samych przekrojach czasowych, przy zachowaniu lokalnych chronologii. Dla każdego regionu należałoby zestawiać równolegle:

- udział grup mobilnych, półosiadłych i osiadłych;
- zakres wykorzystywania roślin udomowionych i dzikich zasobów;
- trwałość gospodarstw domowych i struktur rodowych;
- wielkość oraz hierarchię osadniczą;
- rozwój placów, platform i centrów ceremonialnych;
- skalę przepływu obsydianu i innych surowców;
- lokalizację produkcji specjalistycznej;
- oznaki różnic statusowych;
- ślady konfliktu i obronności;
- pochodzenie biologiczne i mobilność osób z pochówków elitarnych i nieelitarnych;
- moment pojawienia się regularnych transferów zasobów do centrum.

Takie zestawienie umożliwiłoby rozdzielenie trzech rodzajów związków często mylonych w literaturze:

1. **warunku możliwości** – np. nadwyżka pozwala utrzymać osoby nieprodukujące żywności;
2. **mechanizmu tworzącego asymetrię** – np. monopol informacji, prestiż, przymus lub kontrola strategicznego zasobu;
3. **mechanizmu utrwalania i legitymizacji** – np. rytuał, genealogia, ideologia, dziedziczenie urzędu.

W poprzednim artykule właśnie pomieszanie tych poziomów było podstawowym zarzutem wobec części wieloczynnikowych wyjaśnień. Niniejsze studium pokazuje dodatkowo, że nawet „warunki możliwości” nie pojawiały się jednocześnie. W jednym regionie monumentalność mogła poprzedzać pełną sedentaryzację, w innym różnice statusowe rozwijały się przed intensyfikacją kukurydzy, a w jeszcze innym dalekosiężny przepływ surowców istniał setki lat przed dojrzałą organizacją państwową.

15. Dyskusja: hierarchizacja jako wynik wielu lokalnych trajektorii

Nie istnieje jedna przyczyna hierarchizacji Mezoameryki. Nie oznacza to jednak, że należy zadowolić się listą czynników. Model naukowy powinien określać kolejność, mechanizm i warunki brzegowe.

Dane przedstawione w artykule wspierają kilka wniosków.

Po pierwsze, **rolnictwo i osiadłość nie były jednym procesem**. Ludzie mogli uprawiać rośliny przy zachowaniu sezonowej mobilności. Mogli również osiadać w produktywnych środowiskach przybrzeżnych bez pełnej zależności od rolnictwa.

Po drugie, **monumentalność nie jest automatycznym dowodem autokratycznej elity**. Ceibal i Aguada Fénix pokazują znaczenie zbiorowych przedsięwzięć i okresowej integracji w czasie, gdy klasyczne formy dziedzicznej władzy nie są jeszcze jednoznaczne.

Po trzecie, **dobra egzotyczne nie są automatycznie dowodem kontroli handlu przez elitę**. San Lorenzo dokumentuje bardzo wczesny i rozległy przepływ obsydianu, lecz mechanizmy jego cyrkulacji oraz zakres politycznej kontroli muszą być badane osobno.

Po czwarte, **przemoc może poprzedzać państwo**. Oaxaca pokazuje długą sekwencję od rajdów między wsiami do późniejszej ekspansji terytorialnej. Nie dowodzi to, że każda wczesna hierarchia była skutkiem podboju, ale uniemożliwia traktowanie wojny wyłącznie jako produktu gotowej państwowości.

Po piąte, **nierównomierność przemian mogła być czynnikiem sama w sobie**. Społeczności o różnej mobilności i organizacji miały inne słabości i przewagi. Interakcje między nimi mogły generować zależności, które nie byłyby możliwe w hipotetycznym świecie jednakowych osiadłych wsi.

To właśnie ten ostatni punkt najściślej łączy oba artykuły. Pierwszy pytał, jak różnica statusu mogła zostać przekształcona w trwałą władzę. Drugi wskazuje, że pierwotna asy-

metria mogła wynikać nie tylko z konkurencji jednostek wewnątrz wspólnoty, ale także z historycznie zmiennych przewag całych grup.

16. Zakończenie

Okres formatywny Mezoameryki nie był jednokierunkowym przejściem od koczownictwa do rolnictwa, od rolnictwa do osiadłości i od osiadłości do hierarchii. Był długim okresem współistnienia i wzajemnego oddziaływania wielu sposobów życia.

Domestykacja roślin wyprzedzała o tysiąclecia pełną sedentaryzację. Uprawa mogła funkcjonować w społeczeństwach mobilnych i półosiadłych. Wczesne wsie długo zachowywały gospodarkę mieszaną. Niektóre centra ceremonialne powstawały, zanim większość ludności pozostawiła trwałe gospodarstwa domowe. Dalekosiężny przepływ surowców istniał przed dojrzałymi instytucjami politycznymi, a różnice statusowe mogły pojawiać się przed pełną intensyfikacją rolnictwa.

W takich warunkach proces hierarchizacji należy rozumieć jako rezultat wielu lokalnych trajektorii. W jednych społecznościach ważniejsza mogła być konkurencja o prestiż, w innych rytuał i organizacja pracy zbiorowej, w jeszcze innych kontrola zasobów, demografia lub przemoc. Żaden z tych mechanizmów nie powinien być uznawany za uniwersalny.

Zmodyfikowana hipoteza podboju ma w tym ujęciu charakter ograniczony i testowalny. Nie mówi, że „łowcy-zbieracze stworzyli państwa Mezoameryki”. Zakłada jedynie, że w mozaice społeczeństw o różnej mobilności szczególną przewagę mogły czasami uzyskiwać grupy znajdujące się w pośrednim momencie transformacji – już zdolne do produkowania i magazynowania części żywności, ale nadal mobilne, powiązane z odległymi surowcami i zdolne do szybkiej koncentracji ludzi. Jeśli rajdy takich grup przechodziły w regularne wymuszanie świadczeń, mogły tworzyć jeden z mechanizmów prowadzących od konfliktu do trwałej hierarchii.

Najważniejsze jest jednak nie samo przyjęcie lub odrzucenie tej hipotezy, lecz zmiana sposobu stawiania pytania. Zamiast zakładać, że wszystkie społeczności przechodziły tę samą drogę, należy rekonstruować **konkretne, regionalne sekwencje**: kto był mobilny, kto osiadły, kto produkował nadwyżkę, kto kontrolował surowce, jak wyglądały sieci kontaktów, kiedy pojawiała się przemoc i kiedy po raz pierwszy można mówić o egzekwowalnym prawie do świadczeń.

Dopiero takie podejście pozwoli rozstrzygnąć, czy hierarchizacja była głównie rezultatem wewnętrznej konkurencji, zbiorowej organizacji, kontroli gospodarczej, konfliktu międzygrupowego, czy – co najbardziej prawdopodobne – różnych kombinacji tych mechanizmów w różnych miejscach i momentach.

Bibliografia

Blake, Michael, Brian S. Chisholm, John E. Clark, Barbara Voorhies i Michael W. Love. 1992. „Pre-historic Subsistence in the Soconusco Region”. *Current Anthropology* 33(1): 83–94.

Blake, Michael, John E. Clark, Barbara Voorhies, George Michaels, Michael W. Love, Mary E. Pye, Arthur A. Demarest i Barbara Arroyo. 1995. „Radiocarbon Chronology for the Late Archaic and Formative Periods on the Pacific Coast of Southeastern Mesoamerica”. *Ancient Mesoamerica* 6: 161–183. DOI: 10.1017/S0956536100002169.

Blake, Michael i John E. Clark. 1999. „The Emergence of Hereditary Inequality: The Case of Pacific Coastal Chiapas, Mexico”. W: Michael Blake (red.), *Pacific Latin America in Prehistory: The Evolution of Archaic and Formative Cultures*, 55–73. Pullman: Washington State University Press.

Blanton, Richard E., Gary M. Feinman, Stephen A. Kowalewski i Peter N. Peregrine. 1996. „A Dual-Processual Theory for the Evolution of Mesoamerican Civilization”. *Current Anthropology* 37(1): 1–14. DOI: 10.1086/204471.

Brouwer Burg, Marieka i Eleanor Harrison-Buck. 2024. „Modeling Archaic Land Use and Mobility in North-Central Belize”. *Journal of Anthropological Archaeology* 74: 101583. DOI: 10.1016/j.jaa.2024.101583.

Carballo, David M. i Gary M. Feinman. 2024. *Collective Action and the Reframing of Early Mesoamerica*. Cambridge Elements in Anthropological Archaeology in the 21st Century. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781009338677.

Clark, John E. 2004. „The Birth of Mesoamerican Metaphysics: Sedentism, Engagement, and Moral Superiority”. W: Elizabeth DeMarrais, Chris Gosden i Colin Renfrew (red.), *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World*, 205–224. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Diehl, Richard A. 2004. *The Olmecs: America's First Civilization*. London: Thames & Hudson.

Flannery, Kent V. i Joyce Marcus. 2000. „Formative Mexican Chiefdoms and the Myth of the ‘Mother Culture’”. *Journal of Anthropological Archaeology* 19: 1–37.

Flannery, Kent V. i Joyce Marcus. 2003. „The Origin of War: New ¹⁴C Dates from Ancient Mexico”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100(20): 11801–11805. DOI: 10.1073/pnas.1934526100.

Hammond, Norman (red.). 1991. *Cuello: An Early Maya Community in Belize*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hirth, Kenneth, Ann Cyphers, Robert Cobean, Jason De León i Michael D. Glascock. 2013. „Early Olmec Obsidian Trade and Economic Organization at San Lorenzo”. *Journal of Archaeological Science* 40(6): 2784–2798. DOI: 10.1016/j.jas.2013.01.033.

Inomata, Takeshi, Daniela Triadan, Kazuo Aoyama, Victor Castillo i Hitoshi Yonenobu. 2013. „Early Ceremonial Constructions at Ceibal, Guatemala, and the Origins of Lowland Maya Civilization”. *Science* 340: 467–471. DOI: 10.1126/science.1234493.

Inomata, Takeshi, Jessica MacLellan, Daniela Triadan, Jessica Munson, Melissa Burham, Kazuo Aoyama, Hiroo Nasu, Flory Pinzón i Hitoshi Yonenobu. 2015. „Development of Sedentary Communities in the Maya Lowlands: Coexisting Mobile Groups and Public Ceremonies at Ceibal, Guatemala”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112(14): 4268–4273. DOI: 10.1073/pnas.1501212112.

Inomata, Takeshi, Daniela Triadan, Verónica A. Vázquez López i in. 2020. „Monumental Architecture at Aguada Fénix and the Rise of Maya Civilization”. *Nature* 582: 530–533. DOI: 10.1038/s41586-020-2343-4.

Kennett, Douglas J., Dolores R. Piperno, John G. Jones, Hector Neff, Barbara Voorhies, Megan K. Walsh i Brendan J. Culleton. 2010. „Pre-Pottery Farmers on the Pacific Coast of Southern Mexico”. *Journal of Archaeological Science* 37(12): 3401–3411. DOI: 10.1016/j.jas.2010.07.035.

- Kotlarz, Piotr. 2026a. „Jak doszło do hierarchizacji społeczeństw Mezoameryki w okresie formatywnym? Hipoteza podboju jako głos w dyskusji”. Maszynopis / working paper.
- Lesure, Richard G. i Michael Blake. 2002. „Interpretive Challenges in the Study of Early Complexity: Economy, Ritual, and Architecture at Paso de la Amada, Mexico”. *Journal of Anthropological Archaeology* 21(1): 1–24. DOI: 10.1006/jaa.2001.0388.
- MacLellan, Jessica. 2019. „Preclassic Maya Houses and Rituals: Excavations at the Karinel Group, Ceibal”. *Latin American Antiquity* 30(2): 415–421. DOI: 10.1017/laq.2019.15.
- MacLellan, Jessica. 2024. „Settling Down at Ceibal and Cuello: Variation in the Transition to Sedentism across the Maya Lowlands”. *Frontiers in Human Dynamics* 6: 1354725. DOI: 10.3389/fhumd.2024.1354725.
- Marcus, Joyce i Kent V. Flannery. 1996. *Zapotec Civilization: How Urban Society Evolved in Mexico's Oaxaca Valley*. London: Thames & Hudson.
- Nichols, Deborah L. i Wesley D. Stoner. 2019. „Before Teotihuacan – Altica, Exchange, Interactions, and the Origins of Complex Society in the Northeast Basin of Mexico”. *Ancient Mesoamerica* 30(2): 369–382. DOI: 10.1017/S0956536118000305.
- Piperno, Dolores R. i Kent V. Flannery. 2001. „The Earliest Archaeological Maize (*Zea mays* L.) from Highland Mexico: New Accelerator Mass Spectrometry Dates and Their Implications”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98(4): 2101–2103. DOI: 10.1073/pnas.98.4.2101.
- Piperno, Dolores R., Anthony J. Ranere, Irene Holst, José Iriarte i Ruth Dickau. 2009. „Starch Grain and Phytolith Evidence for Early Ninth Millennium B.P. Maize from the Central Balsas River Valley, Mexico”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106(13): 5019–5024. DOI: 10.1073/pnas.0812525106.
- Pool, Christopher A. 2007. *Olmec Archaeology and Early Mesoamerica*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ranere, Anthony J., Dolores R. Piperno, Irene Holst, Ruth Dickau i José Iriarte. 2009. „The Cultural and Chronological Context of Early Holocene Maize and Squash Domestication in the Central Balsas River Valley, Mexico”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106(13): 5014–5018. DOI: 10.1073/pnas.0812590106.
- Rosenswig, Robert M. 2007. „Beyond Identifying Elites: Feasting as a Means to Understand Early Middle Formative Society on the Pacific Coast of Mexico”. *Journal of Anthropological Archaeology* 26(1): 1–27. DOI: 10.1016/j.jaa.2006.02.002.
- Rosenswig, Robert M. 2010. *The Beginnings of Mesoamerican Civilization: Inter-Regional Interaction and the Olmec*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenswig, Robert M. 2015. „A Mosaic of Adaptation: The Archaeological Record for Mesoamerica's Archaic Period”. *Journal of Archaeological Research* 23: 115–162.
- Rosenswig, Robert M., Deborah M. Pearsall, Marilyn A. Masson, Brendan J. Culleton i Douglas J. Kennett. 2014. „Archaic Period Settlement and Subsistence in the Maya Lowlands: New Starch Grain and Lithic Data from Freshwater Creek, Belize”. *Journal of Archaeological Science* 41: 308–321. DOI: 10.1016/j.jas.2013.07.034.
- Rosenswig, Robert M., Amber M. VanDerwarker, Brendan J. Culleton i Douglas J. Kennett. 2015. „Is It Agriculture Yet? Intensified Maize-Use at 1000 cal BC in the Soconusco and Mesoamerica”. *Journal of Anthropological Archaeology* 40: 89–108.

- Smith, Bruce D. 1997. „The Initial Domestication of *Cucurbita pepo* in the Americas 10,000 Years Ago”. *Science* 276: 932–934.
- Spencer, Charles S. 2003. „War and Early State Formation in Oaxaca, Mexico”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100(20): 11185–11187. DOI: 10.1073/pnas.2034992100.
- Spencer, Charles S. 2010. „Territorial Expansion and Primary State Formation”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(16): 7119–7126. DOI: 10.1073/pnas.1002470107.
- Spencer, Charles S. i Elsa M. Redmond. 2004. „Primary State Formation in Mesoamerica”. *Annual Review of Anthropology* 33: 173–199.
- Valdez, Fred Jr., Lauren A. Sullivan, Palma J. Buttles i Luisa Aebersold. 2021. „The Origins and Identification of the Early Maya from Colha and Northern Belize”. *Ancient Mesoamerica* 32(3): 502–518. DOI: 10.1017/S0956536121000468.
- Voorhies, Barbara. 2004. *Coastal Collectors in the Holocene: The Chantuto People of Southwest Mexico*. Gainesville: University Press of Florida.